

KOVÁCS ENDRE

A LIBERALIZMUS (ÚJRA-)ELFELEJTETT ÉRTÉKEI

(Friedrich A. Hayek: Út a szolgáshoz. KJK., Budapest, 1991.)

RÉSUMÉ: *The reforgotten values of liberalism.* (Friedrich A. Hayek: Road to Serfdom. KJK. Publishing house, Budapest, 1991.)

"Road to Serfdom" (KJK Publishing house, Bp. 1991.) written by F. A. Hayek was published in Hungary nearly fifty years later. The message of this work is considered to be up-to-date even now by not only the publisher but also by the reviewer.

By the author's thesis: the extreme state regulation involves very big dangers politically and economically and leads to dictatorship, totalitarianism or on the other hand it may lead to despotism, serfdom. The reviewer writes about the most important theses of the "pamphlet" emphasizing some mainly economical points of view among the author's arguments, completing with his own observations and comments in some places.

Történelmi háttérkép

A mű fogantatásának, keletkezésének társadalmi-politikai előzményeit egy kissé anekdotikus idézettel szeretném megvilágítani, amely J. K. Galbraith egyik könyvében olvasható:

A "Cambridge-ben töltött esztendő folyamán hetenként egyszer Londonba utaztam, a London School of Economics (LSE) szemináriumaira. Az LSE-t, ez ma már talán közsímert, Beatrice és Sidney Webb haladó társadalomszemléletének szolgálatára alapították, a brit szociáldemokrácia káderképző főiskolájaként. Az 1930-as évekre azonban -- gyakran megesik az ilyesfajta vállalkozásokkal -- az LSE már mélységesen konzervatív közgazdasági nézeteket képviselt, jóllehet e maradiságot némileg háttérbe szorította (ha magában a gazdaságban nem is) Harold J. Laskinak, Nagy-Britannia legismertebb szocialista tudósának a jelenléte. Ami a hírnevét illeti, Laski felért vagy egy tucat kevésbé nevezetes konzervatívval. A Cambridge-i Egyetem,

amelyről az embernek ősidőktől fogva az arisztokrácia és a kiváltság jut az eszébe, furcsa módon sokkal radikálisabb, haladóbb volt, mint a London School of Economics.

Itt, az LSE-n Friedrich von Hayek és Lionel Robbins szemináriumaira jártam. Mindkét tanár a klasszikus közgazdaságtan híve volt. Szemináriumnak hívták, megszokásból, azokat a hetvenöt-száz főből álló egyetemi gyülekezeteket, amelyek tagjai a világ minden tájáról sereglettek oda; ezek a roppant értelmes emberek mélységesen nem értettek egyet a két nevezett professzor tanításaival. Különösen említésre méltók voltak azok az új jövevények, akik Németország, Ausztria, Magyarország és Lengyelország elnyomó kormányzati rendszerei elől menekültek Angliába.

A "hallgatók" egymással versengve igyekeztek szavukat hallatni, így aztán Hayek tanár úr csak ritkán jutott szóhoz. (Hayek szelíd ember volt, és minden tekintetben elavult nézeteket vallott; szerinte az államnak a jólét növelésére vagy megvédésére irányuló minden erőfeszítése egyenesen a rabszolgasághoz vezet.) Egy emlékezetes estén bejött a terembe, fölment a katedrára, meghajolt, és választékos angol kiejtésével ezt mondta:

-- Most pedig, uraim, mint legutóbbi összejövetelünk végén javasolni bátorkodtam, a kamatlábról fogunk beszélni.

Nicholas Kaldor megragadta az alkalmat, és közbeszólt:

-- Kedves Hayek professzor, kénytelen vagyok kijelenteni, hogy ezzel nem értek egyet."¹

A szabadelvű gondolkodás "klasszikusa", az osztrák születésű, később Angliában és Amerikában élő Nobel-díjas közgazdász, F.A. Hayek 1940 és 1943 között írta *Út a szolgasághoz* c. könyvét.

A mű rövid tartalmát -- mely egyben részemről a téma indoklása -- legtömörebben a fűlszöveg ismerteti, ezért recenziómat rendhagyó módon ezzel kezdem:

"Hayek megmutatja, miért következik szükségképpen a "bőség", az "egyenlőség" és a "harmónia" utópiájából az igazság elnyomása, az erkölcsi szabályok félresöprése, a legrosszabb fajta vezetők élre kerülése, akik gátlás nélkül valósítják meg saját céljaikat és élnek vissza a minden szocialista rendszerre jellemző diktatórikus hatalommal. A tervezés elkerülhetetlenségét hirdető felfogással szemben kimutatja, hogy a szabad társadalom olyan összetett jelenség, amely csak akkor működhet hatékonyan, ha számtalan szereplője önállóan követi céljait és működik együtt másokkal, ha az számára előnyös. A gazdasági szabadság hiánya viszont a demokrácia hanyatlásához s végül politikai elnyomáshoz vezet.

Hayek mindezt épp akkor fejtette ki, amikor a fasiszta és kommunista ideológiák és gyakorlatok térnyerése minden korábbinál meggyőzőbben

bizonyította a szerző aggodalmainak jogosságát. Napjaink középkelet-európai olvasóját pedig épp a közelmúlt eseményei győzhették meg arról, milyen döbbenetes előrelátásra vallott a szerző csaknem ötven évvel korábbi figyelmeztetése: "a demokratikus szocializmus nagy utópiája ... nemcsak elérhetetlen, de céljaival olyannyira ellentétes következményekhez vezet, amelyeket sokan nem is hisznek el, amíg az összefüggést elénk nem tárják a maga csupasz valóságában."

A második világháború Nyugaton is, az azt követő évtizedek főként Keleten elibénk tárták -- ha nem is az *összefüggéseket*, de a *valóság* csupasz képét. Ez a valóság pedig sehogy sem illeszkedett a "magasztos" elvekhez.

Hayek az érdekes módon angol hatást tükröző liberális osztrák közgazdasági iskola tagjaként fiatal korától a szabadkereskedelem és a tiszta gazdasági elmélet problémáival foglalkozott, miközben az erős porosz hagyományokat továbbfejlesztő Németországban és később (az angol Keynes nyomán) az Egyesült Államokban és részben Angliában is a *tervező állam*, a -- mostanában gyakrabban használt szóval -- *redisztributív* állami beavatkozás politikája hódított tért. A keynesizmus képviselői mai szemmel nézve természetesen nem mérhetőek a fasizmus vagy a totalitarizmus mércéjével.

Hayek tétele azonban (1940-ben!) épp az, hogy a *túlzott* állami beavatkozás ideológiája és gyakorlata diktatúrához, illetve a másik oldalon szolgáláshoz vezethet. Tehát a *tendencia* veszélyes, mert mint azt azóta igazán sok példa bizonyítja, a demokráciából a diktatúrába való átmenet nem könnyen visszafordítható folyamat.

Ebben a könyvében, eltérően más műveitől -- nyilván a kirobbant háború hatására is -- a szerző szükségét érzi, hogy kilépjen a közgazdasági elmélet kereteiből. Elemzésének és bírálatának tárgya, a "mindenható állam" filozófiája és gyakorlata a gazdasági problémakörön messze túlmutató kérdéseket vet föl, amelyek elöl a szerző nem is tér ki. Filozófiai, szociológiai és politikai jellegű megfigyelései és nézetei azonban tökéletesen harmonizálnak közgazdasági felfogásával. Recenziómban főként néhány közgazdasági természetű fejtegetésére korlátozom a figyelmemet, noha ezáltal épp az általa alkalmazott komplex megközelítés lefegyverző koherenciáját vagyok képtelen érzékeltetni.

A szerző, érvelésének filozófiai síkján egyértelműen állást foglal az egyéni szabadság, a személyiség, az individualista civilizáció, mint alapvető értékek mellett. "Annak az individualizmusnak -- írja --, amely a kereszténység és a klasszikus ókori filozófia elemeiből építkezve a reneszánsz idején jutott el teljes kifejlődéséhez, és azóta tovább fejlődött és terjedt a nyugat-európai civilizációban, leglényegesebb vonásai az individuális ember *mint* ember iránti tisztelet, vagyis az, hogy saját világában -- legyen az bármilyen szűkre szabott is -- legfőbb tényezőként ismerjük el saját nézeteit és hajlamait,

valamint az a meggyőződés, hogy az emberek saját egyéni adottságainak és hajlamainak a kifejlesztése kívánatos dolog.

A *freedom* és *liberty* szavak használatával manapság oly gyakran élnek és visszaélnek, hogy csak bizonytalanul alkalmazhatjuk őket az adott időszakban általuk képviselt eszmények kifejezésére. Talán a tolerancia az egyetlen szó, amely még mindig őrzí annak az elvnek a teljes jelentését, amely ebben az egész időszakban egyre inkább teret nyert, s csak manapság indult hanyatlásnak, hogy azután a totalitárius állam kiépülésével teljesen eltűnjék.'

Verseny versus tervezés

A tervező állam, a tervezés szükségszerűségét, sőt elkerülhetetlenségét bizonyító gazdasági érvek közül az egyik leggyakoribb az, hogy a technológiai változások és az ipar koncentrációja következtében óhatatlanul létrejönnek a monopóliumok, tehát az egyetlen alternatíva: vagy a *monopóliumok*, vagy az állam irányítsa a termelést. A szerző megkérdőjelezi ezt a tételt. Elismeri, hogy "a monopólium egyre nagyobb súlyra tett szert, miközben a verseny által szabályozott terület egyre csökkent", de -- mint írja -- "a döntő kérdés ... az, hogy ez a technológiai haladás szükségszerű következménye-e, vagy pedig a legtöbb országban követett politika eredménye".

Szerinte ez utóbbiról van szó.

Nincs ugyanis minden kétséget kizáró bizonyíték arra, hogy a nagyvállalat rendszeresen kiszorítja a kicsit. A szerző idéz egy elfogultnak éppen nem tekinthető szenátusi bizottsági jelentésből (1941), amely a kérdésre adott választ az alábbiakban foglalja össze: "Nem mutatkozott meg a nagyvállalatok hatékonyságbeli fölénye; azok az előnyök, amelyek állítólag a verseny felszámolásához vezetnek, számos területen nem jelentkeztek. A méretnek köszönhető megtakarítások, ahol egyáltalán vannak ilyenek, nem vezetnek szükségképpen monopóliumhoz. ... Előfordulhat, hogy az optimális hatékonyságot eredményező méretet vagy méreteket jóval az előtt elérik, hogy a kínálat nagyobb részét ilyen ellenőrzésnek vetnék alá. Elfogadhatatlan tehát az a következtetés, hogy a nagyban termelés előnyei szükségképpen a verseny felszámolásához vezetnek. Arra is rá kell mutatni továbbá, hogy gyakran nem a nagyban termelés alacsonyabb költségei vezetnek monopóliumhoz, hanem összejátszáson alapuló megállapodások és a közügyeket alakító politika támogatása. Ha ezek a megállapodások hatályon kívül kerülnek, s ha megfordul a politika iránya, akkor helyreállíthatók a verseny föltételei."

A szerző elismeri, hogy vannak a modern ipari civilizációnak olyan problémái, amelyeket központi tervezés nélkül nem lehet hatékonyan kezelni (ilyen pl. egy modern nagyváros számos problémája). A gazdasági össz-

folyamat áttekintése azonban szerinte nem tartozik e problémák közé, hiszen "épp a munkamegosztásnak a modern feltételek közepette létrejött komplexitása teszi a versenyt az egyetlen módszerré, amely képes megvalósítani az ilyen koordinációt. A hatékony ellenőrzés vagy tervezés nem vetne föl nehézségeket, ha a feltételek olyan egyszerűek volnának, hogy egyetlen személynél vagy testület megbízhatóan áttekinthetné az összes lényeges tényet..."

Ezt a koordinációt egy "személytelen mechanizmus", az árrendszer biztosítja, de -- figyelmeztet a szerző -- az árrendszer csak a verseny túlsúlya esetén teljesíti ezt a funkciót, vagyis ha az egyénnek alkalmazkodnia kell az árváltozásokhoz, tehát képtelen ellenőrizni őket.

Van egy másik elmélet, amelyik nem azt állítja, hogy a monopólium szükséges rossz, amelynek növekedése a tőkés gazdaság és a technológiai fejlődés elkerülhetetlen velejárója, hanem épp ellenkezőleg, azt, hogy monopóliumok révén biztosítható a *verseny elleni védelem*. A verseny kizárásával ugyanis olyan célok is megvalósíthatók, amelyeket a verseny nem tett volna lehetővé.

Nem vitás, hogy egy ilyen "kedvező" állapot nagyon sok politikus és egyes szakértők számára vonzóvá tűnhet, hiszen minden szakterület, minden érdekcsoport rendelkezik olyan tervekkel, eszményekkel, amelyeket viszonylag rövid idő alatt meg lehetne valósítani, ha az emberiség -- vagy egy adott társadalom -- egyetlen céljává lehetne tenni őket. A szerzőnek már a negyvenes évek elején kellő mélységű tapasztalatai lehettek a tekintetben, hogy "a társadalmat igen türelmetlenül, mindenáron tervezni akaró emberek a lehető legveszélyesebbekké -- a mások terveivel szemben rendkívül intoleránssá -- válnának, ha mindezt meg is engednék nekik".

A monopóliumok és a monopolizálható akaratok létrejötte tehát Hayek szerint egyáltalán nem gazdasági szükségszerűség, hanem politikai és hatalmi játszmák veszélyekkel terhes következménye, amelyekkel szemben ezért nemcsak gazdasági és tudományos, hanem politikai eszközökkel is fel kell lépni a liberalizmus, az egyén szabadságának védelmében. Ő maga -- mint az első kiadás előszavában írja -- épp azért tartotta a könyv megírását elháríthatatlan kötelességének -- noha félre kellett tennie miatta egy olyan művet, melynek megírására felkészültebbnek érezte magát --, mert a gazdasági szakemberek többségét már "magába szippantotta a hadi gépezet, hivatalos pozíciójuknál fogva hallgatásra vannak ítélve, s ennek következtében a szóban forgó kérdésekben szinte ijesztő mértékig amatőrök és rögeszmékkal terhelt emberek irányítják a közvéleményt, olyanok, akik vagy önös érdekeiket követik, vagy kedvenc világmegváltó csodaszereiket árusítják".

A piaci verseny kíméletlenségével szembeszegezett szocialisztikus elméletek másik -- általam ittkiragadott -- fontos tétele a fogyasztói oldalon a

jövedelmek igazságos elosztása, a társadalmi egyenlőségeszmény, amely jellemző módon főként a gazdasági biztonságra való törekvésben ölt testet.

Hayek tétele az, hogy a tervező állam ígérete, az úgynevezett gazdasági szabadság nem a javak szűkösségéből eredő gazdasági probléma megoldását, hanem éppenséggel annak szőnyeg alá söprését jelenti. A "gondoskodó" állam leveszi vállunkról saját gazdasági problémáink megoldásának szükségességét, és helyettünk hozza meg az e téren gyakran jelentkező keserű döntéseket.

"Az, hogy az emberek szeretnének megszabadulni azoktól a keserű választásoktól, amelyeket a kemény tények gyakran rájuk kényszerítenek, nem meglepő dolog. Ám kevesen akarnak úgy megszabadulni ettől, hogy mások válasszanak helyettük. Az emberek csupán azt szeretnék, hogy egyáltalán ne legyen szükség választásra. S túlságosan is készek elhinni azt, hogy a választás nem igazán szükségszerű, hogy pusztán az a konkrét gazdasági rendszer terheli őket, amelyben történetesen élünk. Valójában tehát azzal a ténnyel szemben táplálnak ellenérzést, hogy egyáltalán létezik gazdasági probléma."

Az a vágyálom, hogy tulajdonképpen többé nincs is gazdasági probléma, a háború előtt különösen a feltörekvő alsó középosztály körében volt népszerű. "A fiatalabb generáció -- profitcsinálással szembeni megvetése miatt, amit a szocialista tanítás táplált -- élesen elutasította a kockázattal járó független állásokat, egyre nagyobb számban önzölött biztonságot ígérő, fizetett pozíciókba, s képviselői olyan jövedelmet és hatalmat követeltek, melyre meggyőződésük szerint képzettségük feljogosította őket."

A szerző itt mutat rá a **hagyományos** szocialista mozgalmak (az ipari munkásarisztokrácia által kifejlesztett szociáldemokrácia) és az "új szocializmus" közötti alapvető különbségre. Az utóbbi, melynek megjelenési formái a fasizmus és a nemzeti szocializmus, átvették a régi szocializmus módszereit, de ezeket egy másik osztály szolgálatába állították. Taktikájuk nem a liberális világ szabályait és módszereit tükrözi, hanem egy olyan világot, amelyet "már a szocialista politika és az általa előidézett problémák uraltak". Ebben a világban immár nem a tőketulajdon, a tőkés személye a fő ellenség, hanem az állami "osztó igazságosság" potenciális kedvezményezettjeinek teljes köre. Ugyanakkor szövetségessé válik minden kiábrándult és kiszolgáltatott ember, akik a tényleges gazdasági szabadság, tényleges választási alternatívák hiányában persze egymás ellen is mozgósíthatók.

Itt említhető meg, hogy a kelet-európai olvasó számára hiányérzetet kelthet Hayek könyvében a *bolsevik* vonatkozások figyelmen kívül hagyása. Az 1976-os kiadás előszavában ezt maga is elismeri, utalva a háborús helyzetre, hozzátéve, hogy "emiatt" tett engedményei "mai véleménye szerint igazolhatatlanok".

E gondolatgazdag könyv méltó bemutatása egy könyvismertetés kere-

tében csaknem lehetetlen feladat. Az egész mű tulajdonképpen a Törvény Uralmaként ismert nagy jelentőségű elvek következetes kifejtése, melyeknek a szerző külön fejezetet is szentel. A formális törvénynek és az igazságosság eszményének mint lényegi szabálynak a különbségét egy közlekedési példával érzékelteti.

"A szabályok e két fajtája között ugyanaz a különbség, mint amikor az úthasználat szabályait közlekedési szabályzatban rögzítjük, illetve előírjuk az embereknek a követendő úticélt; vagy még találóbban szólva, amikor útjelző táblákat állítunk fel, illetve parancsba adjuk az embereknek, melyik úton menjünk."

A szerző Kantot idézi, aki szerint az "ember akkor szabad, ha nem személynek, hanem törvénynek engedelmeskedik". Nagy kérdés persze -- tehetjük hozzá -- magának a törvénynek a mibenléte, hiszen a törvényalkotásnak és -alkalmazásnak számtalan itt nem kifejtendő történelmi, kulturális, lélektani stb. vonatkozása van. Jól érzékelteti ezt például Arthur Miller egyik finom megfigyelése a liberális hagyományaira oly büszke Angliában:

"1950-ben, az *Ügynök* londoni előadásának idején, egyszer elmentem az alsóházba Paul Munival, és a látogatók üres erkélyéről néztem, amint Winston Churchill és Anthony Eden -- akkor ellenzékben a kormányzó Munkáspárttal szemben -- az első padban ülve lordi leereszkedéssel hallgatják az alsóház egyetlen kommunista képviselőjét, Villie Gallachert Clyde-ből, aki hüvelykujját vasalatlan nadrágja zsebébe akasztva beszédet tartott. Amikor Gallacher éppen beszéde csúcspontjához érkezett, hallottam, amint Churchill sotto voce, de jól hallhatóan, a szivartól lefittyedő száját alig mozdítva, azt mormolja: -- Hé, vegye ki a kezét a zsebéből! -- Mire Gallacher azonnal kirántotta hüvelykujját a zsebéből -- amiért nyilván még hetekig gyűlölte magát. Az osztály szólt rá és ő az osztálynak engedelmeskedett; ilyesmit soha nem láttam Amerikában, az esetet elképzelni sem tudtam volna: sem a hihetetlen utasítást, sem a reakciót."²

Befejező morfondír

Hayek könyve nem könnyű, de szakmai szempontból üdítő olvasmány. Szerkezete világos és áttekinthető, szövege pontos, kiegyensúlyozott. Azt a ma már ritkán tapasztalható hagyományos stílust képviseli, amelyben az egyes szövegrészek szerves egymásraépülése az ismétlődés monotóniája nélkül képes felidézni a kifejtés fontos megeiőző mozzanatait.

A szerző -- noha művét saját bevallása szerint csupán politikai pamfletnek szánta -- olvasói és elemzői dolgát részletes tartalomjegyzékkel és névmutatóval is megkönnyítette. (Ez utóbbi a magyar kiadásban néhol pontatlan.)

Bibliográfiája nem hivalkodóan gazdag, de -- hogy a szerző kedvenc fordulatával éljek -- nem sok kétséget hagy afelől, hogy az összes témába vágó lényeges művet tartalmazza.

A szerző nem elkápráztatni akarja olvasóját, hanem tájékoztatni és meggyőzni. Ehhez kizárólag a higgadt és tárgyyszerű érvelés eszközeivel él. Műve ennyiben több is, kevesebb is a napjainkban változatlanul divatosnak - ha talán nem is igazán népszerűnek -- tekinthető ideológiai programbeszédnekél.

Hayek professzor többi művét -- mint ahogy a polgári közgazdaságtan sok más alapkönyvét -- a szakmai, nyelvi és persze földrajzi korlátokat átlépni képtelen magyar közgazdász-generációk tipikus képviselőjeként nem ismerem. De e könyvének megírása óta sok minden történt a világon. A nagyhírű, és Magyarországon művein keresztül is jóval ismertebb, "majdnem Nobel-díjas" Galbraith professzorral szemben ezért meg merem kockáztatni azt a végkövetkeztetést, hogy az *Út a szolgasághoz* szerzője nem "minden szempontból elavult nézeteket vall". Sőt. Könyvének igencsak megkésett -- de eléggé nem méltányolható -- magyarországi kiadása mintha némi zavart okozott volna a hazai társadalomtudományban. Ez a mű itt és most, az általa kiváltott lelkiismeretfurdaláson (tudatlanságunkért) és az önvizsgálat kényszerén túl bizonyíték és intelem is egyben: "mindentudásunk" viszonylagos, a pódiumokon kéretik szerényen viselkedni.

Hivatkozások

1. J.K. Galbraith: Egy kortárs emlékei. Európa, Budapest, 1988.
2. A. Miller: Kanyargó időben 1-2. Európa, Budapest, 1990.